

HRVATSKO ZAGORJE KAO EMIGRACIONO ŽARIŠTE*

IVAN CRKVENČIĆ

O iseljavanju stanovništva iz Hrvatskog Zagorja¹⁾ nemamo posebnih studija i koliko je o tom problemu pisano, bilo je to u raznim općim prikazima ili pak u vezi s naseljima kraja.²⁾ Nalazimo sasvim suprotna mišljenja o tom pitanju. Dok jedni autori ističu velik intenzitet iseljavanja, drugi pisci navode, da Zagorac nije sklon iseljavanju i da se teško prilagođuje drugim prilikama. Dosadašnji su podaci općeniti i nisu rezultat analize konkretnih podataka za dulji vremenski period. Zadatak je ovog članka, da prikazom prirodnog prirasta i faktičkog porasta broja stanovnika između pojedinih popisa stanovništva utvrdi broj iseljenih tokom različitih vremenskih odsjeka posljednjih sto godina i na taj način ukaže na stvarni značaj iseljavanja.

Naseljavanje i naseljenost do polovice 19. stoljeća — Ranom srednjovjekovnom kolonizacijom pretežno su naseljeni uži dijelovi prigorja, odnosno podgorske zone, neposredno uz planinske grebene (planinskog niza Ivančice, Medvednice, Kalnika i Ravne gore), uz koje nalazimo najveći broj srednjovječnih utvrđenih gradova. Hrvatsko Zagorje je prirodno zaštićeno s južne i jugoistočne strane planinskim grebenima Žumberačke gore, Medvednice i Kalnika, te ga Turci nisu nikad okupirali; ono je predstavljalo zbjeg, u koji se je sklanjao velik broj žitelja iz okupiranih ili ugroženih prostora na jugu, odnosno na jugoistoku. Ovim mladim, sekundarnim naseljavanjem odnosno spuštanjem stanovnika iz ranije naseljenih podgorskih zona (pretežno od sredine 16. stoljeća) kolonizirani su i niži dijelovi prigorja, gdje su sagrađeni brojni feudalni dvorci. Njihovi su gospodari krčenjem do tada šumskih područja širili obradive površine i na njima naseljavali došljake.

* Rad je priopćen na sastanku Geografskog društva Hrvatske 16. I. 1956.

¹⁾ Pod Hrvatskim Zagorjem razumijevamo prostor porječja Krapine, lijevu stranu porječja Sutle, te porječje gornjeg i srednjeg toka Bednje do njezina izbijanja u Podravinu. Prostor u navedenim granicama predstavlja najviše područje Hrvatske, sjeverno od Save. Planinski su predjeli pretežno građeni od trijaskih i paleozojskih stijena, strmi su i uglavnom pokriveni šumama. Iznad visine od 400 m obradive su površine rijetke, a naselja izuzeci. Važnija su prostrana prigorja, građena od mekših neogenih sedimenata, u kojima je riječna erozija i denudacija stvorila interesantan rebrasti reljef, koji našem kraju daje brežuljkast izgled. Brežuljkasta prigorja su najjače naseljena i imaju najveću ekonomsku vrijednost.

²⁾ Dugački Z., Naselja i naseljenost Hrvatskog Zagorja, Geografski vestnik, Ljubljana 1940., str. 41—67.

Spomenutim sekundarnim naseljavanjem i relativno mirnijim kasnijim razvojem, te socijalnim i političkim prilikama, koje su stanovništvo vezale uz zemlju, u prostoru Hrvatskog Zagorja aglomerirao se velik broj stanovnika, pa se ono već u prvoj polovici 19. stoljeća navodi kao najgušće naseljen kraj ne samo Hrvatske, već i svih zemalja unutar bivše Ugarske.³ Društveno-ekonomskim promjenama sredinom 19. stoljeća stvoreni su međutim, uvjeti za početak drugačijeg pravca u razvoju naseljenosti.

Ukidanjem kmetstva, te socijalnim i ekonomskim promjenama, seljak prestaje biti vezan uz zemlju i slobodno raspolaže vlastitim posjedom. Zadruga se ruše, a njihovi ranije okupljeni posjedi počinju se cijepati. Sada brojnija individualna gospodarstva posjeduju sitniji i rascjepkan posjed, a da istodobno nije došlo do bitnih promjena u strukturi poljoprivrede. Kapitalistički utjecaji jačaju kupoprodaju, kojom se jedni bogate na račun drugih. Iako su posjedi svih gospodarstava smanjeni, socijalne su se razlike povećale i život je postao teži. Prezaduženost je bila opća pojava.⁴

Izgradnjom željezničkih pruga⁵ dati su uvjeti za podizanje industrije i vađenje terciarnog uglja, kojim obiluju oligoceni i pontijski sedimenti. Industrija je koristila jeftinu radnu snagu (prevladavaju poduzeća tekstilne industrije). Broj pogona je relativno malen i pretežno su smješteni duž željezničkih pruga, te nije riješen problem zapošljavanja u poljoprivredi suviše radne snage ovog gusto naseljenog prostora.

U takvim prilikama zemlja ostaje najsigurnija baza životne egzistencije. Diobe individualnih gospodarstava normalna su pojava; očinski se posjed dijeli među sve sinove, a redovno i među neudate kćeri. Sistem naslijeđa doveo je do upravo neshvatljivog usitnjavanja i cijepanja posjeda, koji postaje nerentabilan i redovno ne može prehraniti članove domaćinstva⁶. Krčenjem pašnjaka i šuma u korist obradivih površina nastojala se održati ravnoteža, ali kad i te mogućnosti nestaje, preostaje izlaz u traženju zaposlenja izvan poljoprivrede ili pak u iseljavanju.

Ranije zbjeg i zaklonište doseljenika, Hrvatsko Zagorje postaje od druge polovice 19. stoljeća važan izvor građevinskih i industrijskih radnika te stanovnika za slabije naseljena područja Hrvatske, pretežno u prostoru između Save i Drave. Iako još uvijek spada među najgušće naseljene dijelove Jugoslavije, u kretanju broja stanovnika opaža se tokom posljednjih popisa stagnacija, a od 1948. čak i pad.

³ Neueste statistisch-geographische Beschreibung des Königreichs Ungarn, Croatien, Slavonien und ungarischen Militär-Grenze, Leipzig 1834. (Usporedi Du-
gački Z., o. c., str. 61.)

⁴ Od 21.567 gospodarstava, koliko ih je kotar Zlatar, Pregrada i Krapina imao 1934., zaduženo je bilo 9.118 ili 42,47% gospodarstava s prosječnim iznosom duga od 5.601,02 dinara po gospodarstvu (Komadinčić M. J., Problem seljačkih dugova, Beograd, 1934.).

⁵ Pruga Varaždin—Zaprešić stavljena je u promet 1886., Varaždin—Golubovec 1890., Zabok—G. Stubica 1916., Zabok—Krapina 1890., i Krapina—Rogatec 1930.

⁶ God. 1953. u području kotara Ivanec, Zlatar, Krapina, Pregrada, Klanjec i D. Stubica 12,5% poljoprivrednih gospodarstava imalo je posjede do 1 ha, 54,0% od 1—3 ha, a tek 23,6% od 3—5 ha. Gotovo tri četvrtine gospodarstava posjedovale su dakle manje od 3 ha (od kojih tek nešto više od polovine otpada na obradive površine). U isto je vrijeme prosječan broj članova domaćinstava ovih gospodarstava iznosio oko 4. Podaci prema: Statistički godišnjak NRH za 1953., Zavod za statistiku i evidenciju, Zagreb, 1954.

Kretanje stanovnika od polovice 19. stoljeća, te dobna i spolna struktura godine 1948. — Prema prvom popisu stanovnika 1857. god.⁷ na području Hrvatskog Zagorja živjelo je 141.068 stanovnika. Kasniji nam popisi pokazuju znatno povećanje, koje postepeno postaje sve slabije, da bi 1931. godine gotovo posve prestalo, a kod nekih kotara od 1948. pokazivalo i pad.

Tab. 1. Kretanje broja stanovnika Hrvatskog Zagorja.⁸

Tab. 1. *Mouvement démographique dans le Zagorje Croate.*

1869.	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.	1948.	1953.
179.786	196.305	220.423	240.821	269.038	261.183	286.450	287.644	288.451

U usporedbi sa 1869. godinom⁹ broj stanovnika porastao je do 1953. za oko 60%, ali je preko tri četvrtine ukupnog povećanja nastalo već u prvoj polovici ovog vremenskog razdoblja od 84 godine; dakle do 1910., a tek manji ostatak tokom druge polovice navedenog vremenskog perioda iza 1910.

Postavlja se pitanje, čime se može objasniti ovakav usporeni tempo porasta stanovništva, da li slabljenjem prirodnog prirasta zbog sve težih prilika ili pak jačim iseljavanjem zbog istih uzroka, te kolike su vrijednosti prirodnog prirasta i iseljavanja.

U dobnoj i spolnoj strukturi stanovnika 1948. ne nalazimo dovoljno indikacija za stvaranje određenih zaključaka o ovom problemu. Brojčani odnos muškog i ženskog stanovništva gotovo je ravnomjeran, a znatniji manjak stanovnika dobne starosti od 25—30 godina (sl. 1., oznaka a i a₁) jednako se opaža kod obaju spolova i može se objasniti utjecajem ratnih prilika tokom Drugog svjetskog rata, kad je najaktivniji dio stanovništva znatno stradao. Kod najstarijih ove dobne grupe, manjak je i posljedica smanjenog pritiska u godinama Prvog svjetskog rata. Ovaj manjak u životnom stablu opaža se i na kretanju stanovnika (tab. 1.), u vremenu između popisa 1919. i 1921. Negativni utjecaj Prvog svjetskog rata pokazat ćemo kasnije u kretanju nataliteta i mortaliteta nekih župa.

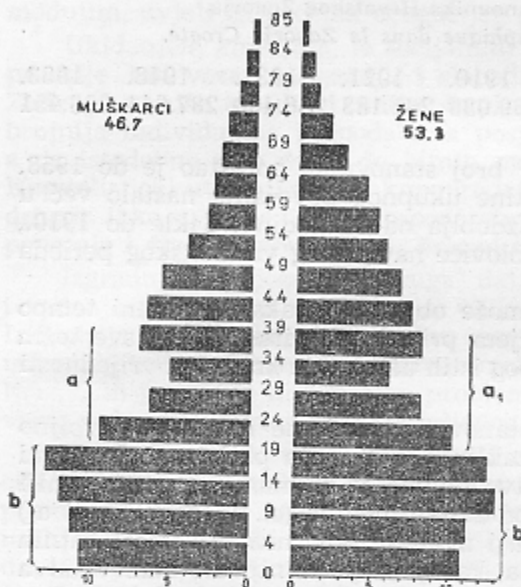
Osim znatnije zastupane grupe od 14.—19. godine (rođeni između 1929. i 1934.), sva su mlada godišta također deficitna (oznaka b i b₁), i taj se manjak može objasniti jedino smanjenim natalitetom.

⁷ Za područje kotara Ivanec, Krapina, Pregrada, Varaždinske Toplice, Zlatar, D. Stubica. Prema: Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehbestand von Oesterreich. Wien, 1859.

⁸ Do 1900. podaci tabele odnose se na kotare: Zlatar, Krapinu, Klanjec, Novi Marof, D. Stubicu, te općine Brdovec, Zaprešić (kotar Zagreb); do 1931. za navedene kotare i općine Brdovec, Brezovica, Pušća i Zaprešić (nastala izdvajanjem iz prijašnje općine Brdovec); a od 1931. za kotare Zlatar, Pregrada, Krapina, Ivanec, Klanjec, D. Stubica i općine Brdovečko Prigorje (prije Brdovec), Brezovica, Pušća, Zaprešić, G. Bistra (kotar Zagreb), Ljubešćica, Novi Marof, Varaždinske Toplice i G. Rijeka (raniji sastavni dijelovi kotara Novi Marof). Prostor navedenih administrativnih jedinica odgovara području spomenutih porječja, odnosno Hrvatskom Zagorju. Podaci prema: Političko i sudbeno razdjeljenje kraljevine Hrvatske i Slavonije, Zagreb, 1870., 1889., 1903. i 1913.; Definitivni rezultati popisa stanovništva 1921., Sarajevo, 1932.; Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje Savske banovine, Zagreb, 1937. i Prvi rezultati popisa stanovnika 1953. za NRH, Zagreb, 1953.

⁹ Porast stanovnika ne uspoređujemo s popisom od 1857., jer tadašnje administrativne jedinice prostorno potpuno ne odgovaraju kasnijima.

Dobna i spolna struktura stanovnika 1948. pokazuje inače normalne osobine i ne pruža mogućnost stvaranja određenih zaključaka o uzrocima usporenog povećanja broja stanovnika. To će biti moguće tek analizom podataka o porodu i pomoru, odnosno o prirodnom prirastu, i poređenjem njegova iznosa s faktičkim povećanjem broja stanovnika.

Sl. 1. Životino stablo stanovnika Hrvatskog Zagorja (1948.).

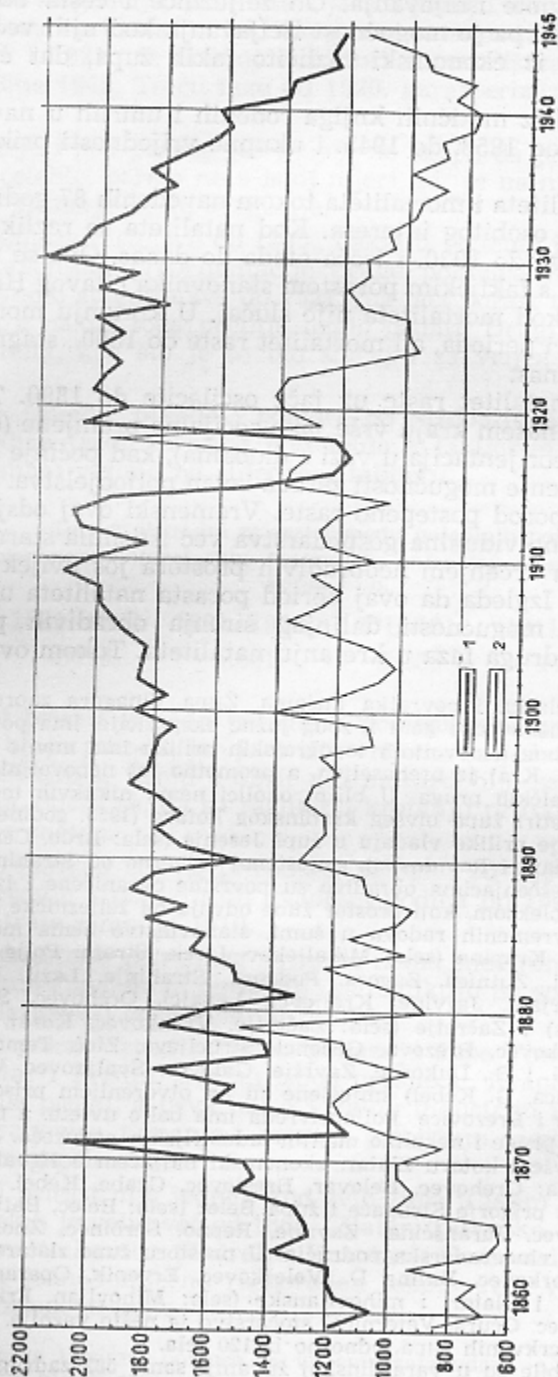
Fig. 1. Pyramide d'age des habitants de Hrvatsko Zagorje (en 1948.).

Podaci o porodu i pomoru, odnosno o prirodnom prirastu nisu publicirani za čitav period posljednjih sto godina, već samo za pojedine vremenske odsjeke. Naša se analiza zasniva na podacima matičnih knjiga nekoliko crkvenih župa.¹⁰ Župe predstavljaju najstalnije teritorijalne jedinice, što omogućuje poređenje broja stanovništva i vrijednosti nataliteta i mortaliteta kroz dulji vremenski period.

Porast stanovnika i iseljavanje iz nekih župa — Da bi nam vrijednosti dobivene analizom nekih župa dale osnovu za zaključke o čitavom Hrvatskom Zagorju, izabrane su župe iz krajeva nejednakih privrednih mogućnosti¹¹ i udaljenosti od prometnih linija. Prometne veze u ovom gusto naseljenom kraju igraju važnu ulogu, jer o njima ovisi mogućnost dnevnog odlaska i povratka s radnih mjesta,

¹⁰ Za velik broj crkvenih župa matične su knjige uništene ili pak postoje tek djelomični podaci. Kod nekih se mijenjao teritorij, pa ne omogućuju poređenje, zbog čega ih nismo uzeli u obzir. Izabrane su sve župe bivših kotara Zlatar, Krapina i Pregrada, za koje su postojali kompletni podaci.

¹¹ Župe Prišlin (sela: Prišlin, M. Tabor, Zalud, Pobrđje, Brezno G. i D., Brezna gora), Taborsko (sela: Taborsko, Hum na Sutli, Lastine, Vrbišnica, Orešje, Lupinjak, Klenovec, Strmec, Rusnica, Druškovec) i Vinagora (sela: Vinagora, Grabrovec, M. Gora, Martiša Ves, Pavlovec, Sopot, Stipernica, Višnjavec, Vinagorski Vrh) nalaze se u bivšem kotaru Pregrada, najgušće naseljenom dijelu Hrvatskog Zagorja (1953. godine 161 st. na 1 km²). Prve dvije smještene su na sjevernom prigrorju Druškovečke i Kune gore. Zbog raznolikog petrografskog sastava (pored izdvojenih krpa trijaskih vapnenaca i eruptiva, prevladavaju litavski vapnenci i pontijski pijesci) različite otpornosti, reljef je vrlo razvijen. Čitav kraj, zbog zatvorenosti prema jugu, stoji pod utjecajem nepovoljnih klimatskih prilika hladne doline Sutle. Kraj je nepovoljan za vinograde, a pojedinačna gospodarstva i zaseoci raštrkani su između šumaraka i obradivih površina malog prostiranja. Posjedi su sitni i ne mogu prehraniti stanovništvo. Jedino industrijsko poduzeće je tvornica stakla u Straži, koja može zaposliti tek oko 850 radnika, što je daleko premalo za gusto naseljenu okolicu. Stanovništvo župe gravitira željezničkoj stanici Rogatec, ali zbog udaljenosti od Zagreba i pomanjkanja industrijskih poduzeća u blizini, nema mo-

Sl. 2. Kretanje nataliteta i mortaliteta u 11 župa Hrvatskog Zagorja. (1-natalitet 2-mortalitet)
 Fig. 2. Mouvement de la natalité et de la mortalité dans 11 paroisses du Zagorje Croate.

a bitno mijenja uvjete iseljavanja. On željeznice i cesta udaljene župe ekonomski su slabije, pa je mogućnost iseljavanja kod njih veća i obratno. Dobiveni rezultati, iz ekonomski različito jakih župa, dat će nam prosječne vrijednosti.

Podaci crpljeni iz matičnih knjiga rođenih i umrlih u navedenim župama za razdoblje od 1858. do 1945. i ukupne vrijednosti prikazane su na dijagramu (sl. 2.).

Tok linija nataliteta i mortaliteta tokom navedenih 87 godina pokazuje razlike, koje su od osobitog interesa. Kod nataliteta se razlikuju tri faze. Prva do 1910., druga do 1930. i treća otada do danas. Ove se tri faze vremenski podudaraju s faktičkim porastom stanovnika čitavog Hrvatskog Zagorja (tab. 1.), što kod mortaliteta nije slučaj. U kretanju mortaliteta razlikuju se također tri perioda, ali mortalitet raste do 1890., stagnira do 1921. i pada otada do danas.

U prvoj fazi natalitet raste uz jače oscilacije do 1890. To odgovara vremenu, kad se u našem kraju vrše jake socijalne promjene (dioba zadruga i ekonomska preorijentacija u vezi s diobama), kad počinje individualno gospodarenje i traženje mogućnosti zarada izvan poljodjelstva. I u vremenu od 1890. do 1910. porod postepeno raste. Vremenski ovaj odsjek odgovara razdoblju, kad su individualna gospodarstva već istisnula stara zadruga,¹² ali su gospodarstva krčenjem neobrađivih prostora još uvijek mogla širiti obradive površine. Izgleda da ovaj period porasta nataliteta upravo i prestaje s nestankom mogućnosti daljnjeg širenja obradivih površina oko 1910., kad počinje druga faza u kretanju nataliteta. Tokom ove druge faze

gućnosti dnevnog odlaska i povratka kućama. Župa Vinagora zaprema južni dio grebena i padine Druškovečke gore i, zbog južne ekspanzije, ima povoljnije uvjete za vinogradarstvo. Zbog nepovoljnih topografskih prilika ima manje mogućnosti za uzgoj drugih kultura. Kraj je prenaseljen, a prometno još nepovoljnije položen, jer je udaljen od željezničkih pruga. U blizini nema nikakvih mogućnosti sporednih zarada. Od četiri župe bivšeg krapinskog kotara (1953. godine — 160 st. na 1 km²) najnepovoljnije prilike vladaju u župi Jesenje (sela: Brdo, Cerje, Jesenje G. i D., Koprivnica, Lužani i Rovninsko), smještenoj sjeverno od Strahinčice. U otpornijim maceljskim pješčenicama obradive su površine ograničene i izolirane zatvorenim šumskim kompleksom, koji prostor župe odvaja od željezničke pruge Krapina—Rogatec. Osim povremenih radova u šumi, stanovništvo nema mogućnosti sporednih zarada. Župe Krapina (sela: Mihaljekov Jarek, Straža, Polje, Pristava, Bobovie, Tkalci, Dolići, Zutnica, Zagora, Podgora, Strahinje, Lazi), Radoboj (sela: Radoboj, Bregi, Gorjani, Jazvine, Kraljevci, Lepajci, Orehovec, Strahinje Rad., Šemnica, Velika Ves) i Začretje (sela: Začretje, Vrankovec, Kozaj, Komor, Sekirišće, Ciglenica, Mirkovec, Brezova, Grdenci, Strueljevo, Zleč, Temovec, Prosenik, Pustodol, Pačetina G. i D., Dukovec, Završje, Galovec, Švaljkovec, Viča sela, Jurjevec, Klurci, Šemnica, G. Kebel) smještene su na otvorenišem prisojnom prigorju južno od Strahinčice i Brezovice. Poljoprivreda ima bolje uvjete, a prostor župa je u blizini željezničke pruge i nekoliko manjih industrijskih poduzeća. Preostale četiri župe nalaze se u bivšem kotaru Zlatar, ekonomski najjačem u Hrvatskom Zagorju. Župa Orehovica (sela: Orehovec, Belovar, Brestovec, Grabe, Kebel, Lug, Pustodol, Vojnić, Zadravec) uz prigorje Strugače i župa Belec (sela: Belec, Batina G., Selnica, Petruševac, Vižanovec, Juranščina, Završje, Repno, Ščrbinec, Znož) uz prigorje Ivančice poznata su vinogradarska područja. U prostoru župe zlatarske (sela: Martinci, Ladislavec, Borkovec, Batina D., Veleškovec, Ervenik, Opasanjek, Grančari, Brestovec, Lovrečan i Zlatar) i mihovljanske (sela: Mihovljan, Frkuljevac, Gora, Gregurovec, Kuzminec, Očura, Veternica) stočarstvo je nešto važnije. Uzeti su dakle podaci iz jedanaest crkvenih župa, odnosno iz 120 sela.

¹² Godine 1895. bile su u varaždinskoj županiji samo 582 zadruge (Viestnik br. Zem. stat. ureda, Zagreba, 1900. knj. II, str. 37.)

opaža se opća stagnacija nataliteta s jakim padom u ratno doba 1914.—19., što se odražava i u kretanju faktičkog broja stanovnika u vremenu između popisa 1910. i 1921., te dobnoj strukturi stanovništva čitavog Hrvatskog Zagorja godine 1948. Treću fazu od 1930. karakterizira jak pad, koji traje do danas.

Stagnacija i pad poroda još uvijek ne znači, da je i prirodni priraštaj stanovnika oslabio, barem ne u istoj mjeri, jer se na njemu odražava i pomor, čije je kretanje nešto drugačije.

Iznos pomora raste sve do 1890., dakle u vrijeme jakih socijalnih promjena i ekonomske preorijentacije druge polovice 19. stoljeća. Kasnije pomor uglavnom stagnira sve do 1921. (uz jači porast tokom Prvoga svjetskoga rata), a nakon toga počinje naglo padati. Drugi svjetski rat donosi rast mortaliteta, kao što je to bio slučaj i za vrijeme Prvoga svjetskog rata.¹³

Razlike između poroda i pomora po razdobljima između pojedinih popisnih godina (radi kasnijeg poređenja s faktičkim brojem stanovnika prema popisima) vidimo na slijedećoj tablici:

Tab. 2. Prirodni prirast između pojedinih popisa.

Tab. 2. *Accroissement naturel dans l'intervalle entre les divers recensements de la population.*

1869.-1880.	1881.-1890.	1891.-1900.	1901.-1910.	1911.-1931.	1932.-1948.
4.370	5.673	5.651	7.832	14.977	9.720

Prirodni prirast između pojedinih popisnih godina ne opada usprkos smanjenom broju poroda, jer je u isto vrijeme vrijednost pomora još više smanjena. Ali ako se uzmu u obzir dužine razdoblja između pojedinih popisnih godina, opaža se, da su razlike u kretanju prirodnog prirasta tokom vremena bile znatne.

Nakon relativno slabog prirodnog prirasta od 1869. do 1880., vidimo osjetno povećanje kroz daljnjih dvadeset godina do 1901, kad počinje jači porast, koji traje samo do 1910.

U vrijednostima prirodnog prirasta nema međutim bitnih razlika između pojedinih župa, pa ni onih, koje se razlikuju po gospodarskim mogućnostima i udaljenosti od prometnih linija.

Prirodni prirast iznad prosjeka pokazuju župe Vinagora, Radoboj, Mihovljan, Zlatar i Prišlin, dok su ispod prosjeka Krapina i Začretje (obje neposredno uz prugu, a prva ima i lokalnu industriju i ugljenokop). Župe Taborsko, Orehovica, a manje i Jesenje, približuju se prosječnim vrijednostima prirodnog prirasta.

Prirodni prirast nije jednak kod svih župa u istim vremenskim odsjecima. Kod nekih je velik već od 1869. (Zlatar, Taborsko, Vinagora), dok kod drugih jača nešto kasnije (Začretje, Krapina). Kod ostalih je župa prirodni prirast dosta jednakomjerno raspoređen tokom svih vremenskih odsjeka i kod svih postepeno raste.

¹³ Pad poroda i porast pomora za vrijeme rata odraz je slabosti domaćeg gospodarstva, koje nije u stanju da prehrani vlastito stanovništvo.

Tab. 3. Aritmetički srednjak odnosa pomora i poroda.
 Tab. 3. *Moyenne arithmétique du rapport entre les décès et les naissances.*

Zuže	1869.-1880.	1881.-1890.	1891.-1900.	1901.-1910.	1911.-1931.	1932.-1948.
1. Krapina	7,5	6,2	9,9	10,6	18,6	10,8
2. Zlatar	22,1	24,5	17,3	20,4	26,7	11,2
3. Taborsko	17,5	12,9	13,2	15,6	33,9	21,6
4. Prišlin	13,9	15,6	16,6	17,9	26,1	12,9
5. Belec	12,9	16,9	18,7	19,2	29,9	15,7
6. Začretje	9,9	13,5	8,7	13,7	24,3	18,2
7. Orehovica	12,4	12,5	14,2	17,6	31,6	25,1
8. Vinagora	16,7	18,1	17,5	34,2	64,4	27,4
9. Mihovljan	12,5	18,4	14,4	19,0	35,9	24,0
10. Jesenje	13,4	15,5	11,6	14,6	27,7	20,7
11. Radoboj	14,5	19,1	16,8	16,8	40,8	26,9
Prosjeak	13,7	15,7	14,4	18,1	32,7	19,5

Uzevši sve župe zajedno, one, usprkos stagnaciji od 1910. još uvijek imaju znatno veći prirast nego prethodnih godina. Pitanje je međutim, kako će dugo trajati njegove današnje vrijednosti. Znatna pad poroda od 1930., a stagnacija od 1890. i jak pad pomora od 1921. očito ukazuju, da je podržavanje prirodnog prirasta posljedica smanjenog pomora. Kad nestane ove rezerve starijih godišta, pad prirodnog prirasta, uz današnje vrijednosti poroda, postat će neminovan. Povećanje prirodnog prirasta nije se odrazilo na istovremeno i jednako povećanje faktičkog broja stanovnika. Faktičan broj stanovnika bio je uvijek manji od »potrebnog broja«¹⁴ stanovnika; manjak je uzrokovan iseljenjem.

Tab. 4. Razlike između faktičnog i potrebnog broja stanovništva.
 Tab. 4. *Differences entre le nombre effectif et le nombre d'habitants tel qu'il devrait être.*

	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.	1931.	1948.
Faktičan broj stanovnika	32.698	36.300	40.949	44.300	48.018	50.977	53.476
Potreban broj stanovnika	?	37.068	41.973	46.600	52.123	62.995	60.697
Povećanje ¹⁵	?	3.602	4.649	3.351	3.718	2.929	2.499
Manjak ¹⁶	?	768	1.024	2.300	4.105	12.018	7.221

¹⁴ »Potreban broj« stanovnika treba predstavljati zbroj faktičnog broja stanovnika prethodnog popisa i međuvremenog prirasta (prema tab. 2.)

¹⁵ Povećanje ukazuje na porast faktičnog broja stanovnika između dvije popisne godine.

¹⁶ Manjak ukazuje na razliku između »potrebnog« i faktičnog broja stanovnika jedne popisne godine.

O broju iseljenih i useljenih osoba nema statističkih podataka; useljavanje je bilo minimalno, te ga ne ćemo ni uzeti u obzir. Manjak stanovnika od potrebnog broja u vrijeme pojedinih popisa pokazuje broj iseljenih.

Tab. 5. Postoci iseljenog stanovništva prema potrebnom broju.

Tab. 5. *Pourcentage de l'émigration par rapport au nombre d'habitants tel qu'il devrait être.*

Župe	1869.-1880.	1881.-1890.	1891.-1900.	1901.-1910.	1911.-1931.	1932.-1948.
1. Krapina	0,8	1,3	5,2	2,4	9,2	10,8
2. Zlatar	6,0	—	3,2	8,5	17,1	6,0
3. Taborsko	6,1	5,2	12,0	14,4	11,7	11,7
4. Prišlin	9,8	5,0	9,4	10,0	27,8	13,6
5. Belec	0,2	1,4	—	8,5	18,1	7,7
6. Začretje	—	1,2	3,3	3,4	14,5	6,6
7. Orehovica	3,2	2,0	0,4	2,9	22,2	7,3
8. Vinagora	—	19,7	11,4	24,7	35,6	16,4
9. Mihovljan	0,1	7,6	—	10,4	19,6	22,4
10. Jesenje	2,0	5,0	6,6	2,8	18,0	17,8
11. Radoboj	4,4	6,6	11,3	4,6	23,4	17,2
Prosjeck	2,9	4,9	5,7	8,9	19,7	12,5

Poređenjem tab. 4. i 5. vidimo, da se postotak iseljenika povećavao paralelno s porastom prirodnog prirasta stanovništva s tim, da kod iseljavanja nije došlo do stagnacije kao kod prirodnog prirasta.

Postoci iseljenih kod pojedinih župa različiti su i gotovo se ne može utvrditi pravilo, po kojem se iseljavanje vršilo. Iznos iseljavanja mijenjao se od vremena do vremena i unutar pojedinih župa. Prirodnim prirastom povećano stanovništvo tek je djelomično ostajalo kod kuće, veći se dio iselio. Odnos iseljenih stanovnika i onih što su ostali kod kuća pokazuje slijedeća tabela:

Tab. 6. Koliko je od prirodnog prirasta iselilo a koliko ostalo kod kuće od 1862—1948. g.
Tab. 6. *Tableau synchrone de l'émigration hors du pays et de l'établissement dans le pays par rapport à l'accroissement naturel de la population dans les années 1862—1948.*

Opaska	1869.-1880.	1881.-1890.	1891.-1900.	1901.-1910.	1911.-1931.	1932.-1948.
Ostalo	82,5	82,0	59,3	47,5	19,8	25,7
Iselilo	17,5	18,0	40,7	52,5	80,2	74,3

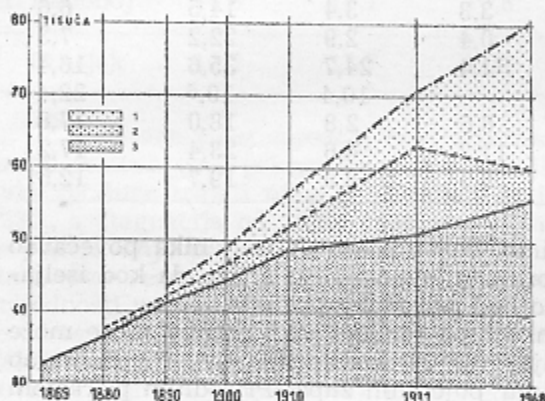
Iako je iseljavanje počelo relativno rano i premda već u razdoblju 1869.—1880. udio iseljenih iznosi preko 17%, ono zauzima velike razmjere tek od 1890. i od 1901. kad broj iseljenih znatno premašuje broj onih koji ostaju kod kuće. Sumiramo li iznesene rezultate, vidimo, da bi prirodnim prirastom broj stanovnika od 1869. do 1948. porastao za 147,5%; faktički je porast međutim daleko manji i iznosio je tek 63,5%, i to zbog toga, što se je iselilo preko 56% prirodnog prirasta.

Tab. 7. Kretanje broja stanovnika izabranih župa 1869—1948.

Tab. 7. *Mouvement démographique dans les paroisses étudiées par l'auteur*

Broj stanovnika 1869.	Prirodni prirast 1869.—1948.			Broj stanovnika 1948.	
	Ukupni	Ostalo	Iselilo	Trebao biti	Bio na popisu
32.698	48.214	20.778	27.436	80.912	53.476

Kod promatranja kretanja stanovnika treba dakle razlikovati faktičan porast, koji registriraju statistički popisi i onaj, koji bi odgovarao prirodnom porastu bez iseljavanja. Možemo dalje razlikovati vrijednosti iseljenih između dvije sukcesivne popisne godine i broj ukupno iseljenog stanovništva od prvog popisa. Ove nam podatke daje tab. 8., a grafički su predstavljeni na sl. 3. tab. 8.

Sl. 3. Kretanje stanovnika Hrvatskog Zagorja.

1. Ukupno iselili prema rezultatima svih prethodnih popisa; 2. Iselili između dva slijedeća popisa i 3. Stanovništvo na licu mjesta.

Fig. 3. Mouvement de la population de Zagorje Croate.

1. Nombre total des personnes émigrées d'après tous les recensements précédents; 2. Personnes émigrées entre deux recensements suivants et 3. Population sur place.

Kretanje stanovnika čitavog Hrvatskog Zagorja — Jak porast faktičnog broja stanovništva Hrvatskog Zagorja do 1910. i stagnacija od 1931. odgovaraju našim konstatacijama izabranih župa. Ovo podudaranje opravdava, da podaci o kretanju stanovništva izabranih župa posluže kao ključ za ocjenu kretanja stanovnika čitavog Hrvatskog Zagorja. Dobivene rezultate treba, dakako, shvatiti kao približne vrijednosti.

Opravljanost ovakvog postupka potvrđuju i raspoloživi podaci o prirodnom prirastu stanovništva Hrvatskog Zagorja. Pomoću prirodnog prirasta i faktičnog broja stanovnika lako je izračunati broj iseljenih.

Podatke o prirodnom prirastu zagorskih kotara imamo samo za period od 1890.—1910.; oni pokazuju, da bi broj, koji bi odgovarao prirodnom porastu, bio znatno veći od faktičnog porasta stanovnika.

Broj iseljenih odnosno manjak faktičnog prema prirodnom prirastu iznosi gotovo 40%. Usporedimo li gornje vrijednosti za cijelo Hrvatsko Zagorje s podacima za izabrane župe, vidjet ćemo, da postoji podudaranje.

Dok bi prirodni prirast navedenih župa u periodu 1891.—1900. iznosio 14,4%, a 1901.—1910. godine 18,1% (ukupno 32,5%), isti je podatak za sve zagorske kotare 35,2%. Postotak iseljenog stanovništva iznosi u izabranim

Tab. 9. Odnos faktičnog i prirodnog prirasta stanovništva Hrvatskog Zagorja 1890—1910. god.

Tab. 9. Rapport entre l'accroissement effectif et l'accroissement naturel de la population du Zagorje Croate de 1890 a 1910.

Kotari	Stanovnika		Prirast do 1910.					
	1890.	1910.	Faktični broj	%	Prirodni broj	%	Manjak faktičnog broja	%
1. D. Stubica	29.930	37.407	7.477	24,9	11.236	37,5	3.759	33,4
2. Ivanec	33.559	41.271	7.712	23,0	12.541	37,6	4.829	38,0
3. Klanjec	25.704	29.122	3.418	13,2	8.117	31,5	4.699	57,8
4. Krapina	27.497	32.303	4.806	17,4	8.530	31,0	3.724	43,6
5. N. Marof	27.184	33.262	6.078	22,8	8.821	32,4	2.743	31,0
6. Pregrada	29.111	33.514	4.403	15,1	9.214	31,6	4.811	52,5
7. Zlatar	36.987	48.101	11.114	30,4	15.582	42,1	4.468	28,6
Ukupno	209.972	254.980	45.008	—	74.041	—	29.033	—
Prosjek	—	—	—	21,4	—	35,2	—	39,2

župama u periodu 1891.—1900. godine 40,7%, a od 1901.—1910. godine 52,5%, t. j. prosjek 46,6%, a za zagorske kotare 39,2%.

Vrijednosti su dakle približno iste i nema razloga misliti, da ovakvo podudaranje nije postojalo prije kao ni poslije navedenog vremenskog razdoblja. Očito je, da nam dobivene vrijednosti za izabrane župe mogu poslužiti kao ključ pri određivanju udjela iseljenog stanovništva čitavog Hrvatskog Zagorja.

Prema prirodnom prirastu izabranih župa u periodu 1869—1948 (147,5%) povećalo bi se stanovništvo Hrvatskog Zagorja od 1869. g., kad je imalo 179.786 stanovnika, za 265.000 žitelja, što znači, da bi se do 1948. broj popeo na 445.000. Kako po popisu stvaran broj iznosi tek 287.664 stanovnika, izlazi, da se je iselilo oko 156.000 osoba, dakle znatno više od faktičnog porasta (107.866 st.). Iselilo se gotovo 60% prirodnog prirasta. Razloge stagnacije u porastu stanovništva pa čak i tendenciju pada od 1848. ne možemo dakle tražiti u smanjenom prirodnom prirastu, već u znatnom iseljavanju.

Očito je tvrdnja o nesklonosti zagorskog stanovništva za iseljavanje bez osnova. Opravdanije je shvaćanje, da se Zagorac ne seli svuda, već prilikom iseljavanja bira takva područja, koja najviše nalikuju njegovom rodnom kraju. O tome najbolje govore karakteristike krajeva, koje pretežno naseljuje.¹⁷

Uzroci iseljavanja — Sve manja smrtnost stanovnika starijih godišta ukazuje na vjerojatnost dalje stagnacije stanovnika, a u slučaju da se današnje vrijednosti poroda nastave, i na sve slabije iseljavanje; ovo je ozbi-

¹⁷ Prema podacima Statističkog godišnjaka kraljevine Hrvatske i Slavonije, II. Zagreb, 1917. g.

¹⁸ Vidi spomenuti rad Z. Dugačkog.

ljan problem, kome je potrebno posvetiti pažnju. Ovdje ćemo navesti glavne razloge iseljavanja.

Povećanje broja stanovnika bilo je popraćeno porastom opće i agrarne gustoće. Ali dok je prva bila u skladu s porastom stanovnika, druga je kod pojedinih kotara kolebala od popisa do popisa zbog nejednakog iznosa krčnja pašnjaka i šuma.

Tab. 10. Kretanje opće i agrarne gustoće Hrvatskog Zagorja i Hrvatske
Tab. 10. Mouvement des densités démographiques, générale et agraire dans le Zagorje Croate et en Croatie.

Opaska	Relativna gustoća						
	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.	1953.
Hrvatsko Zagorje	103	114	123	135	135	145	147
Hrvatska	44	51	56	61	?	?	69
Razlike	59	63	67	74	?	?	78

Agrarna gustoća

Opaska	1900.	1910.	1953.
Hrvatsko Zagorje	247	269	279
Hrvatska	120	134	?
Razlike	127	135	?

Agrarna je gustoća proporcionalno manje porasla u periodu od 1910.—1953., a to je vrijeme kad počinje faza manjeg porasta stanovništva. Razlike u općoj i agrarnoj gustoći Hrvatskog Zagorja i Hrvatske uvijek su velike i pogoduju iseljavanju. Porast stanovnika postaje sve sporiji od 1910., a istovremeno dolazi do usporenja prirodnog porasta i povećanog iseljavanja; vremensko podudaranje ovih pojava s velikom i općom agrarnom gustoćom ukazuje na ekonomsku pozadinu iseljavanja. Agrarna je gustoća postigla iznos, koji je za postojeću poljodjelsku strukturu približava maksimalnim vrijednostima.

Točno je, da agrarna gustoća stanovnika — bilo opća, bilo agrarna — bez prikaza kvalitete tla, organizacije produkcije, nivoa civilizacije i sl. ne pokazuje mnogo. Utjecaj klime, topografije, petrografskog sastava važni su elementi, koji uz društvene faktore (među ostalima prirodne i stečene

¹⁹ Podaci se odnose na područje kotara Krapina, Zlatar, Pregrada, Ivanec, Klanjec, D. Stubica, a dobiveni su za opću gustoću do 1910. prema: Kreser M., Gustoća kraljevine Hrvatske i Slavonije, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti XXVI, Zagreb, 1917., a za kasnija godišta prema rezultatima pojedinih popisa (Prvi rezultati popisa stanovnika NRH 1953., Zagreb 1953.); za agrarnu gustoću 1900. i 1910. po Statističkom godišnjaku Kraljevine Hrvatske i Slavonije I i II, Zagreb 1913—17, a za 1953. godinu omjerom broja stanovnika te godine (op. st. popisa) i obradivih površina (po Statističkom godišnjaku NRH za 1953., Zavod za statistiku i evidenciju, Zagreb, 1954.)

sposobnosti stanovnika, mogućnost izvoza i razmjene produkata, razvijenost industrije) znatno mijenjaju moguće gustoće. Ali bi i prikaz samo nekih od navedenih faktora i elemenata bio metodska greška, a kompleksno promatranje svih faktora ovdje nije moguće. U našem slučaju to uostalom nije ni nužno, jer govorimo o kraju, u kojem nije bilo znatnih promjena u strukturi poljoprivredne proizvodnje (njezin glavni cilj u prošlosti i danas bio je zadovoljenje vlastitih potreba) dominirajuće gospodarske grane. Slabo razvijena industrija ne može zadržati suvišnu radnu snagu, koja zbog toga traži ili povremeno zapošljivanje izvan rodnog kraja ili ga konačno napušta.

RESUMÉ

Hrvatsko Zagorje, foyer d'émigration

I. Crkvenčić

Avec ses 150 habitants par km², la région située au nord de Zagreb, dite Hrvatsko Zagorje, est parmi les pays le plus densément peuplés de Yougoslavie, et représente un foyer d'émigration. Fortement devancé au point de vue économiques par les régions qui se trouvent à l'est, le Zagorje Croate est sujet à l'émigration de sa population vers ces régions plus fertiles. Le recensement de 1931 montre que la population de Hrvatsko Zagorje est stationnaire, tandis que celui de 1948 accuse par endroits même un recul. L'auteur étudie la question à savoir si ce recul est le résultat de la diminution de l'accroissement naturel de la population ou s'il est dû à une émigration excessive, ensuite, dans quelle mesure la migration est-elle conditionnée par l'évolution sociale ou bien par la fragmentation des propriétés dans les derniers cent ans. L'émigration ne commence dans le Zagorje Croate qu'au milieu du 19e siècle. Dans le passé cette région représentait au contraire la terre de refuge où, depuis la fin du 15e siècle, cherchaient asile les fugitifs croates affluant des régions menacées ou occupées par les Turcs. Par cette colonisation secondaire et par une évolution relativement plus paisible, une population très nombreuse s'est agglomérée dans le Zagorje Croate. Dès la première moitié du 19e siècle, cette région est mentionnée comme la plus densément peuplée non seulement en Croatie, mais aussi dans toute la «Hongrie.»

Une nouvelle période est inaugurée par les changements sociaux et économiques intervenus au milieu du 19e siècle. Par l'abolition de la servitude, le paysan a cessé d'être astreint à la terre qu'il habitait, il obtint le droit de disposer désormais de sa propriété et de pouvoir émigrer librement. Les grandes différences entre la densité de population du Hrvatsko Zagorje par rapport aux autres parties de Croatie, constituaient une bonne condition préalable pour l'émigration, favorisée également par l'évolution sociale et économique de la population du Zagorje. Les communautés familiales qui, jusqu' alors, étaient la forme fondamentale de l'organisation sociale, commencent à se morceler. L'évolution de l'industrie n'a pas suivi le rythme des changements sociaux et du partage des communautés familiales, et la terre a continué à être considérée comme la base la plus sûre de l'existence, même si cette existence n'était que précaire. Le partage de la propriété est, à cette époque, considéré comme normal, la possession paternelle est partagée entre fils, mais aussi entre filles non-mariées, de sorte que le morcellement et la fragmentation prennent des formes paradoxales. Une quantité de menues économies (en moyenne 2—3 hectares, dont un tiers en forêts) sont ainsi créés, d'un type de propriété dispersée (20 à 30 parcelles). La vente et l'achat de terres étant devenues libres, les uns se sont enrichis au dépens des autres. L'endettement excessif devient un phénomène très répandu. Et avec les modifications sociales et économiques, tout l'aspect du paysage a également changé.

Les changements économiques se sont reflétés aussi dans le mouvement de la population. Les données statistiques n'étant pas suffisantes pour l'analyse du mouvement de la population, l'auteur a analysé les données sur la natalité et la mortalité dans 11 paroisses avec 120 villages. L'accroissement naturel obtenu et la comparaison de sa valeur avec le nombre effectif des habitants ont donné d'intéressants résultats quant au rythme et l'époque de l'émigration, ainsi que relativement à son rapport avec les modifications économiques mentionnées.

D'après les résultats obtenus par l'analyse du mouvement de la population dans 11 paroisses, l'accroissement naturel dans le Zagorje Croate depuis 1869 (alors que sa population totale était de 179.786 habitants) est de 147,5%. Mais l'augmentation réelle est beaucoup moindre (d'après le recensement de 1948 il y avait 287.644 habitants). Dans cette période il n'y a pas d'immigration. Environ 60% de l'accroissement naturel ou 156.000 personnes environ, ont donc émigré. Le stationnement de la population du Zagorje Croate d'après le recensement de 1931 et son recul en 1948, ne sont pas dus à la diminution de l'accroissement naturel, mais à une émigration considérable. L'analyse de la natalité et de la mortalité dans les paroisses choisies accuse trois périodes. La natalité était en hausse jusqu'en 1910, mais jusqu'en 1890 elle a déjà fortement oscillé, pour se stabiliser ensuite. La phase de ces oscillations correspond à l'époque des grands changements sociaux et économiques, caractérisée par le partage des communautés familiales et le commencement de l'économie individuelle.

Après 1890, les économies individuelles ont complètement refoulé les anciennes économies des communautés familiales, mais en défrichant des pacages et des forêts on a toujours encore pu élargir les superficies cultivables. Après 1910 la natalité cesse d'augmenter, et c'est juste à ce moment-là que cesse aussi la possibilité du défrichement dans des proportions tant soit peu importantes. L'accroissement de la population ne s'est plus accordé avec la possibilité d'agrandissement de la base agraire. Des difficultés dans l'alimentation de la population ont surgi et, partant, la natalité a fortement baissé depuis 1931. L'accroissement naturel de 1901 démontre que le nombre des émigrés dépasse aussi le nombre de ceux qui sont restés à la maison. La mortalité était en hausse jusqu'en 1890, pour stationner ensuite jusqu'en 1921 et reculer après dans une mesure importante.

La baisse considérable des naissances en 1931 et le stationnement des cas de décès à partir de 1890, avec leur importante baisse en 1921, démontrent d'une manière évidente que la continuité de l'accroissement naturel est due à la baisse de la mortalité, surtout celle de la population âgée, c'est à dire par la prolongation de l'âge de vie. Une fois que ces réserves auront disparu, la baisse de l'accroissement naturel deviendra inévitable, compte tenu des conditions actuelles de la natalité.

(Traduit par A. Maixner)